

РЕЦЕПЦІЯ ПРИНЦИПУ КОГНАТСЬКОГО СПОРІДНЕННЯ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ

RECEPTION OF THE PRINCIPLE OF COGNATE KINSHIP IN INHERITANCE LAW

Достдар Р.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри морського та господарського права
факультету морського права

Національний університет кораблебудування імені Адмірала Макарова

У статті проводиться дослідження принципу когнатського споріднення в спадковому праві. Зазначається, що рецепція римського й візантійського (греко-римського) права ще із часів прийняття християнства прямо чи опосередковано впливала на правові системи, які існували на території сучасної України, на сутність правових інститутів, на правосвідомість нашого народу. Особливо проявляється цей вплив у принципах спадкового права, які формувалися не одне тисячоліття. Ці правила трансформувалися під впливом часу, під гнітом правил завоювальників, унаслідок запозичень із правил інших народів. Однак для народів, які населяли й населяють країни Західної та Східної Європи, спільною характерною рисою під час спадкування є відомий ще з римського приватного права принцип когнатського споріднення, тобто споріднення по крові, як кращий у процесі визначення прав на спадщину за законом. Прослідковується рецепція принципу когнатського споріднення в цивільному законодавстві деяких країн Європи, а саме Франції, Німеччини й Швейцарії. Звертає на себе увагу в сучасному законодавстві країн Європи чітке визначення ступенів і ліній спорідненості, які мають значення для спадкування за законом, що свідчить про дотримання традицій римського права в сучасному законодавстві. Східноєвропейський вплив на українських землях зумовлюється православною релігією, через яку проходили норми римського (греко-римського) права, особливо в галузі спадкового права. Прослідковується генеза цього принципу із часів формування римського приватного права дотепер. Підкреслюється виняткова роль відомого візантійського імператора Юстиніана, який остаточно закріпив принцип когнатського споріднення у своїх Новелах і всіх потенційних спадкоємців за законом (родичів) розподілив на п'ять класів. Досліджуються законодавчі пам'ятки історії українського права, де окреслюються правила визначення кровних родичів, які мають право закликатися до спадщини в разі спадкування за законом. Робиться висновок про наявність рецепції та впливу римського приватного права на розвиток сучасного цивільного й спадкового права України.

Ключові слова: рецепція, принцип когнатського споріднення, спадкове право, спадкування за законом, спадкоємці.

The article examines the principle of cognate kinship in inheritance law. It is noted that the reception of Roman and Byzantine (Greco-Roman) law since the adoption of Christianity directly or indirectly influenced the legal systems that existed in modern Ukraine, the essence of legal institutions, the legal consciousness of our people. This influence is especially evident in the principles of inheritance law, which were formed more than one millennium. These rules were transformed under the influence of time, under the oppression of the rules of the conquerors, due to borrowings from the rules of other nations. However, for the peoples who inhabited and inhabit the countries of Western and Eastern Europe, a common feature of inheritance is known from Roman private law, the principle of cognate kinship, ie kinship by blood, as the best in determining the rights to inheritance by law. The reception of the principle of cognate kinship in the civil law of some European countries, namely: France, Germany and Switzerland. It is noteworthy in the modern legislation of European countries to clearly define the degrees and lines of kinship that are important for inheritance by law, which indicates the observance of the traditions of Roman law in modern law. Eastern European influence in the Ukrainian lands is due to the Orthodox religion, through which passed the rules of Roman (Greco-Roman) law in the Ukrainian lands, especially in the field of inheritance law. The genesis of this principle can be traced from the time of the formation of Roman private law to the present time. The exceptional role of the famous Byzantine emperor Justinian, who finally enshrined the principle of cognate kinship in his short stories and divided all potential heirs at law (relatives) into five classes, is emphasized. Legislative monuments of the history of Ukrainian law are studied, which outline the rules for determining blood relatives who have the right to invoke inheritance when inheriting by law. It is concluded that the reception and influence of Roman private law on the development of modern civil and inheritance law of Ukraine.

Key words: reception, principle of cognate kinship, inheritance law, inheritance by law, heirs.

Вступ. Значну роль в історії нашого національного спадкового права відіграла рецепція римського (греко-римського) права. Дослідники зосереджують увагу на з'ясуванні впливу (рецепції) римського й візантійського (греко-римського) права, яке ще із часів прийняття християнства прямо чи опосередковано впливало на правові системи, які існували на території сучасної України, на сутність правових інститутів, на правосвідомість нашого народу. Такі наукові пошуки допомагають нам осягнути зміст принципових засад деяких інститутів спадкового права, в нашому випадку це спадкування за законом і визначення кола спадкоємців за законом.

Приводом для такого дослідження стала практична необхідність, яка відбувається в сучасному процесі правотворчості в ході розробки сучасного законодавства. Дослідження рецепції права допомагає нам зрозуміти, як створювалися принципи права, правові інститути, яке первинне значення вони мали. Чи необхідно нам штучно запозичати правові елементи з інших сучасних правових систем, чи краще звернутися до своїх правових традицій, які склалися століттями й вплинули й впливають на нашу правосвідомість.

Сучасні законотворчі процеси орієнтуються на міжнародні правові стандарти – це не перша спроба «відновлення» цивільноправових норм в історії вітчизняного

законодавства. Питання наступності греко-римського права нині виникає само собою, породжене об'єктивними факторами. Знання про досягнення та промахи минулих законодавчих робіт можуть і повинні допомогти сучасним законодавцям у формуванні права України.

Проблеми спадкування за законом досліджували багато українських, російських і зарубіжних учених-юристів, таких як М.М. Агарков, М.І. Брагинський, М.М. Вітрянський, Ю.О. Заїка, О.С. Іоффе, А.А. Підпригора, Я.М. Шевченко, С.Я. Фурса й інші.

Незважаючи на значний інтерес науковців до питань, які виникають у разі спадкування за законом, не розв'язаних проблем залишається багато, серед них і питання щодо принципів спадкування. Серед наукових робіт, які були присвячені окресленій проблематиці, можемо виділити дослідження В.О. Васильченка, О.І. Неліна, О.С. Олійника, Є.О. Харитонова, К.Б. Ярошенка й інших.

Виклад основного матеріалу. Запозичення права – процес традиційний, і мало того, процес для права характерний. Рецепція права має значення і для сучасного права. Водночас дослідниками підкреслюється, що для рецепції права характерна певна трансформація прийнятих норм та інститутів. Зокрема, відбувається пристосування норм права до соціально-економічних, політичних, культурних умов суспільства. Таким чином, можливість рецепції

визначається як рівнем розвитку як передавального, так і самого запозичувального суспільства [1, с. 95].

Рецепція (запозичення) римського (греко-римського) права була властива нашій державі на всіх етапах її історичного розвитку (безпосередньо або опосередковано). Перше запозичення греко-римського приватного права було ще в IX–XIII ст., коли прийняття християнства й культурне зближення з Візантією послужило поштовхом для рецепції візантійського права. Східноєвропейський вплив зумовлювався православною релігією, через яку проходили норми римського (греко-римського) права, особливо в галузі спадкового права.

Збереження, засвоєння та використання принципу когнатського споріднення під час спадкування протягом усієї історії нашої держави, починаючи з IX ст., привело не тільки до залишення елементів минулого (у формі принципів спадкового права) в сучасній правовій системі, але й додало їм нової якості в умовах, що змінилися.

Для спадкового права, яке є одним з усталених розділів цивільного права України, властивий сімейно-родинний характер спадкування, що відбивається під час спадкування за законом. Натепер законодавець у правилах спадкування за законом враховує припустиму волю спадкодавця, яка полягає в тому, що до спадкування закликаються найближчі особі спадкодавця люди – члени сім'ї та родичі.

Зважаючи на зміст статті 3 Сімейного кодексу України, можна виділити такі підстави виникнення сім'ї, як шлюбні відносини, кровна спорідненість, родинні зв'язки, усиновлення, інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства, таким чином, є підстави визначати сім'єю і фактичні відносини чоловіка й жінки без реєстрації шлюбу.

Міжнародні правові акти також не встановлюють єдиних критеріїв чи поособливого переліку членів сім'ї. Так, відповідно до статті 16 Загальної декларації прав людини (прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.), пункту 2 статті 23 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., ратифікованого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовтня 1973 р.) за чоловіками й жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження та право засновувати сім'ю.

Зазначене вище дозволяє виокремити дві групи членів сім'ї. До першої групи можемо віднести чоловіка або дружину та їх прямих родичів по низхідній і висхідній лініях – дітей і батьків. Походження дітей значення не має, як і те, народжені вони в шлюбі чи поза ним.

У другу групу входять не тільки близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід і баба), але й інші родичі чи особи, які не перебувають у безпосередніх родинних зв'язках (брати, сестри дружини (чоловіка); неповнорідні брати й сестри; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерики й інші).

Б.А. Булаєвський вказує, що охорона прав та інтересів близьких спадкодавцеві осіб у поєднанні з правами й інтересами інших осіб знаходить своє вираження не тільки в забезпеченні інтересів необхідних спадкоємців (тобто спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку в спадщині). Насамперед він проявляється в правилах про черговість закликання до спадкоємства, якими заповнюється невиражена воля спадкодавця. Водночас основна мета згідно із законом вбачається в майновому забезпеченні найближчих спадкодавцеві осіб [2, с. 34].

У кожного народу сформувалися свої правила щодо спадкування – переходу від померлого до спадкоємців (нащадків) його статку, прав, зобов'язань тощо. Ці правила трансформувалися під впливом часу, під гнітом правил завойовників, унаслідок запозичень із правил інших народів. Однак для народів, які населяли й населяють країни Західної та Східної Європи, спільною характерною рисою в разі спадкування є відомий ще з римського при-

ватного права принцип когнатського споріднення, тобто споріднення по крові, як кращий під час визначення прав на спадщину за законом. Звертає на себе увагу в сучасному законодавстві країн Європи чітке визначення ступенів і ліній спорідненості, що мають значення для спадкування за законом.

Римська спільнота історично мала специфічні форми споріднення: агнатське й когнатське. Спочатку споріднення в давньоримському праві підтверджувалося не за кров'ю та походженням, а фактом спільного проживання, та базувалося на підпорядкуванні владі домовладки. Це було так зване агнатське (агнатичне) споріднення (agnates – народжений після), в якому всі підкорялися владі одного домовладки й вважалися родичами, тобто агнатами. Кровний зв'язок не мав правового значення [3, с. 160].

Когнатське (кровне) споріднення – природне споріднення, тобто безпосереднє походження одного від іншого – спільного батька чи іншого предка. Таким чином, якщо агнатська сім'я базувалася на владних правових відносинах і могла змінюватися, то когнатське споріднення – природне й постійне. Воно також визначалося за лініями й ступенями споріднення. Розрізняли дві лінії – пряму й бокову... Близькість або ступінь споріднення по прямій і боковій лініях визначається числом народжень особами [4, с. 171].

О.І. Нелін зазначив, що родинний принцип, започаткований римським правом, завоював собі панівне становище в країнах, які прийняли римське право. У країнах, в яких правова система ґрунтувалася на нормах звичаєвого права, сімейний принцип не виключав родинного, вони взаємодоповнювали один одного, але сімейний принцип значно обмежував родинний і залишався основним. На підставі родинної основи право на спадщину мав усякий, хто доводив, що є родичем члену сім'ї, певно, у встановленому звичаєвим правом порядку [5, с. 5].

Свого часу особливу роль у реформуванні спадкового права й остаточне закріплення принципу когнатського споріднення, який був характерним для візантійського (греко-римського) права ще з III ст., виконав відомий візантійський імператор Юстиніан. Так, у Новелах 118 (543 р.) і 127 (548 р.) усі потенційні спадкоємці за законом (родичі) розподілялися на п'ять класів. Також встановлювалась черговість допуску до спадкування та було можливим наступництво між спадкоємцями різних класів і ступенів. У випадку неприйняття спадщини жодним зі спадкоємців за законом майно спадкодавця не ставало виморочним і до спадкування закликався черговий за ступенем родич. Таким чином, було остаточно підтверджено наступництво між класами й ступенями в одному й тому ж класі спадкоємців.

Сучасне спадкове право всіх без винятку європейських країн передбачає два види спадкування – за законом і за заповітом. Основні поняття спадкового права, в тому числі й виокремлення основних видів спадкування, з'явилися ще в римському праві, пізніше вони були відтворені цивільним правом нових народів, нових європейських країн, які виникли після падіння Західної Римської імперії та дотепер лежать в основі спадкового права більшості сучасних правових систем як Європи, так і світу.

Так, у Франції відповідно до традиції римського приватного права в основу класифікації спадкоємців за законом, які закликаються до спадщини, покладена система розрядів (orders), яка розділяє кровних родичів на окремі групи залежно від того, на скільки нащадок близький (рідний) до спадкодавця. Таких розрядів у Франції чотири, в яких розміщені родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно.

У Німеччині й Швейцарії для визначення спадкоємців за законом використовується система «парантел» (це група кровних родичів, яких об'єднує спільний пращур та його нащадки). Родичі закликаються до спадкування по парантелам. Законодавство Німеччини не обмежує кількість парантел на відміну від Швейцарії, де коло спадкоємців за

законом обмежене тільки першими трьома парантелами.

На землях, які входять до території сучасної України, сімейно-родинний характер спадкування простежується ще із часів існування звичаєвого права. Так, відповідно до Руської Правди право спадкування мали лише члени сім'ї як за звичаєм (за законом), так і за заповітом (рядом). Сюди належали насамперед діти: сини й доньки домогосподаря, його онуки (за правом представлення), приймаки, пасинки, тому що вони склали одну селянську родину й працювали разом, тобто створювали спільну сімейну власність [6, с. 36]. Якщо ж у померлого членів сім'ї не було (ні кровних, ні бічних родичів), спадкове майно вважалось виморочним і переходило до князя, який уособлював державу.

Подальший розвиток цей принцип отримав у Статуті Великого князівства Литовського (1588 р.), «якби хто, маючи яку свою власну маєність набути, нерухому й рухому, й нікому її не відписавши, й нащадків після себе, по спадній лінії, також братів і сестер рідних не зоставивши, помер, а батько або мати обоє або один із них живими zostалися, тоді після померлого сина батько або мати померлого такий спадок мають отримати» (розд. 7, арт. 16) [7, с. 412].

У першій половині XVIII ст. в Українській гетьманській державі було здійснено кодифікацію українського права. У результаті проведеної кодифікаційної роботи 8 липня 1743 р. у Глухові було підписано проект Кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Структура, зміст та інститути цивільного права Української гетьманської держави, за Кодексом, свідчать про формування тогочасної системи українського права відповідно до романо-германського типу правових систем. Відповідно до глави XIII «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) право на спадкування за законом визначалося на підставі ступенів і ліній [8, с. 196].

До спадкування закликалися найперше спадкоємці нижнього коліна – діти спадкодавця, з них першими були повнорідні сини, а з їх смертю – їхні діти. Донька та її діти закликалися до спадкування лише тоді, коли синів не було або вони помирали бездітними. Якщо сини до моменту відкриття спадщини помирали, то їхні діти (тобто онуки) мали право на спадщину за правом представлення. Якщо не було онуків і правнуків, то спадщина переходила до братів, сестер спадкодавця або їхніх дітей. Коли ж і їх не було, то спадщина передавалася батькам спадкодавця або найближчим родичам за батьківською лінією. Доньки, якщо мали синів, одержували не спадщину, а посаг, який становив 1/4 батьківського спадкового майна на всіх доньок. Після смерті матері до спадщини закликалися разом сини й доньки або їхні діти й спадкували в рівних частинах, а якщо і їх не було, то материнське майно переходило до близьких родичів того дому, з якого походила жінка. Це не стосувалося рухомих речей особистого користування жінки, які переходили лише за жіночою лінією. Майно бездітної заміжньої жінки, якщо вона не мала батьків, переходило до її незаміжніх сестер, минаючи братів. Відсутність братів і незаміжніх сестер надавала право спадкування заміжнім сестрам [8, с. 200].

Це були перші українські пам'ятки права, які врегулювали сімейно-родинний характер спадкування в сучасній Україні. Так, українське звичаєве право регулювало право на спадщину всіх категорій спадкоємців. Коли були відсутні спадкоємці в низхідному й висхідному колінах, відбувалося спадкування бічними родичами.

Як слушно наголошують деякі автори, сучасний процес нормотворення відзначається тим, що законодавство,

теорія та практика гуртуються на соціальних і правових інститутах, основи яких були закладені ще в далекому минулому [9, с. 7].

Сучасна Україна, використовуючи історичний досвід державотворення та правотворення, розбудовуючи власну державу, поступово стала інтегруватися в європейську спільноту. Спостерігається часткова, проте вже не латентна, рецепція та вплив римського приватного права на розвиток сучасного цивільного й спадкового права України.

Так, відповідно до статей 1261–1265 Цивільного кодексу України встановлено п'ять черг спадкоємців за законом, які містять родичів до шостого ступеня споріднення. Підставами спадкування за законом є: сімейно-родинні відносини, в тому числі шлюб; відносини усиновлення (удочеріння); перебування на утриманні. Водночас домінівною ознакою є наявність родинних зв'язків спадкоємців [10, с. 1061–1067].

Документальне підтвердження наявності родинних відносин є обов'язковою вимогою для видачі спадкоємцям свідоцтва про право на спадщину за законом. Наприклад, для підтвердження наявності родинних відносин для спадкоємців першої черги необхідно надати: свідоцтво про народження дитини, в якому спадкодавця записано батьком або матір'ю цієї дитини; свідоцтво про шлюб із спадкодавцем; свідоцтво про народження спадкодавця, в якому спадкоємець записаний його батьком або матір'ю. Для спадкоємців другої черги (братів / сестер) необхідно надати свідоцтво про народження спадкодавця та брата / сестри, з яких буде встановлена наявність безспірного факту спільного батька чи матері. Для баби й діда необхідно надати свідоцтво про народження спадкодавця та свідоцтво про народження батька або матері спадкодавця (залежно від того, до лінії чийх родичів належить спадкоємець), в якому їх батьком або матір'ю буде записаний спадкоємець. Документами, що підтверджують наявність родинних стосунків спадкоємця третьої черги, є свідоцтво про народження спадкодавця, свідоцтво про народження його матері чи батька (залежно від того, дядько / тітка по лінії матері чи батька), свідоцтво про народження спадкоємця, з якого буде встановлено, що в спадкоємця та в матері / батька спадкодавця єдині батько й матір [11, с. 100]. Усі інші родичі до шостого ступеня споріднення, якщо вони закликаються до спадщини, повинні надати комплекси документів, які б підтвердили їх спорідненість зі спадкодавцем і дозволили прослідкувати її.

Зазначене вище дозволяє зробити такі **висновки**:

1. Вітчизняний і міжнародний правовий розвиток свідчить про те, що доцільним є дослідження генезису принципів спадкового права, що допоможе в подальшому процесі творення права, його реалізації та охорони.

2. Спадкове право, як й інші правові явища, пройшло свою еволюцію, вдосконалення та збагачення на різних етапах розвитку історії українського народу, пов'язаних з існуванням чи відсутністю української державності, поступово вироблялися сучасні стандарти в цій галузі правових відносин, зокрема щодо спадкування близькими родичами.

3. Звичаєве право України визнавало принцип кровного споріднення, морально-етичний елемент, працю та факт спільного життя суб'єктів сімейно-шлюбних відносин.

4. Натепер принцип когнацького споріднення (сімейно-родинного характеру) під час спадкування за законом є панівним як в українському законодавстві, так і в законодавстві країн Європи, зокрема у встановленні черг спадкоємців за законом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Общая теория государства и права. Академический курс / под ред. М.Н. Марченко. Москва : Норма, 2007. Т. 2. 802 с.
2. Наследственное право / отв. ред. К.Б. Ярошенко. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 268 с.
3. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право : підручник для вищих навчальних закладів. Київ : Атіка, 2012. 408 с.

4. Олійник О.С. Особливості формування агнатського та когнатського споріднення в римському суспільстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 34. С. 163–174.
5. Нелін О.І. Правові аспекти спадкування у бічних лініях в українському звичаєвому праві. *Юридична Україна*. 2014. № 8. С. 4–8.
6. Нелін О.І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX–XIX століття) : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2014. 246 с.
7. Статути Великого князівства Литовського : У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : У 2 кн. Кн. 1 / за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.І. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. 672 с.
8. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. Том 1 : Законодательство Древней Руси / под общей ред. О.И. Чистякова. Москва : Юридическая литература, 1984. 432 с.
9. Жилинкова И.В. Брачный договор : монография. Харьков : Ксилон, 2005. 173 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2013. Т. II. 1048 с.
11. Орзіх Ю.М. Спадкування за законом: коментар до законодавства України. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 98–104.